

IN MEMORIAM

Edward Said (1935-2003), *in memoriam*

Òscar Costa Ruibal

HISTORIADOR

Ara és freqüent trobar, a la premsa i a les publicacions especialitzades que tracten sobre la qüestió palestina, el nom d'Edward Said com un referent necessari a l'hora de concedir autoritat intel·lectual a un argument o a una denúncia. Dins del camp acadèmic de la història de la literatura i de la cultura, per força més restringit, aquest palestí nacionalitzat americà, és, a hores d'ara, un dels especialistes més citats de la segona meitat del segle vint. El nom de l'escriptor desaparegut el setembre del 2003, després de lluitar contra una leucèmia durant gairebé tretze anys, ha quedat estretament lligat a la crítica de les implicacions etnocèntriques i imperials, de les manifestacions més elevades de l'art i la cultura occidentals.

Per entendre la seva significació i el ressò que ha arribat a assolir, cal tenir present, no tan sols la seva obra, sinó les particularitats de la seva biografia i la importància dels àmbits en què va exercir la docència i va desenvolupar la seva activitat. Said va néixer a Jerusalem el 1935, al si d'una família de comerciants palestins. La publicació de les seves memòries va donar lloc a una agra, i al meu parer poc transcendent, polèmica a la premsa anglosaxona sobre la veracitat de la seva residència a terra palestina durant els anys de la seva infantesa. Cal dir que durant aquell temps la família de Said va viatjar per diversos indrets de l'Orient Mitjà,

abans que la formació de l'Estat d'Israel l'obligués a fixar la seva residència al Caire. Va ser allà on va rebre una acurada formació acadèmica de caràcter occidental al Victoria College, una institució d'elit que formava en els cànons educatius colonials de francesos i britànics, sense gaire contacte directe amb el món de l'exili, però en relació amb tot el mosaic de cultures que conformaven el grup nadiu dirigent de l'Orient Mitjà. Aquest fet el va posar aviat en contacte amb els problemes entre els punts de vista occidentals sobre el món àrab i una realitat que copsava de manera ben diferent. La seva família formava part d'una petita minoria rica de palestins protestants. El seu pare, excombatent de l'exèrcit americà durant la Primera Guerra Mundial, tenia la nacionalitat americana, la qual cosa va permetre a Said continuar els seus estudis als Estats Units.

El seu desarrelament, tant humà com lingüístic, va ser a la base de les motivacions intel·lectuals i el va portar a interessar-se pel problema de la construcció de les identitats i a anar assolint una progressiva consciència política, mentre s'especialitzava en literatura a les universitats de Princeton i de Harvard. El seu interès per l'obra de Joseph Conrad, tema del seu primer llibre, partia segurament del paral·lelisme existencial, amb l'experiència de l'escriptor polonès que va adoptar l'anglès com a llengua literària i que se sentia particularment atret per l'impacte de l'expansió d'Occident sobre la resta del món.

Des de la seva talaia universitària va seguir amb atenció l'experiència del nacionalisme impulsat als anys cinquanta pel coronel Gamal Abdel Nasser i va ser sorprès per la desfeta àrab a la Guerra dels Sis Dies, que va marcar un punt d'inflexió a la política de l'Orient Mitjà i al seu propi compromís amb la causa dels palestins. Said va esdevenir membre del Congrés Nacional Palestí, una institució equivalent a un parlament a l'exili, i durant els anys setanta es va transformar en el representant oficiós d'Arafat a Nova York. La seva concepció de l'intel·lectual, expressada en els seus articles i llibres, va quedar indissolublement associada a la seva activitat militant fins al dia de la seva mort. Tot i així, durant els anys noranta la seva oposició als acords d'Oslo el va allunyar i fins i tot enemistar amb l'històric dirigent palestí, al qual denunciaria com un Pétain per la seva política temporitzadora amb el govern israelià i com a responsable de la ineficàcia i la corrupció del seu

propi govern als nous territoris sota administració palestina. Aquest fet, al qual es va afegir el diagnòstic de la seva malaltia, el va fer retornar a una activitat altra vegada més centrada en l'àmbit cultural, sense abandonar mai el compromís amb la comunitat que considerava com la seva autèntica pàtria.

Com a docent i investigador va ensenyar i escriure dins d'un dels àmbits més elitistes i privilegiats del sistema universitari anglosaxó, en un moment en què s'obria la batalla per la multiculturalitat i la participació de tota mena de minories, que reclamaven la seva legitimitat davant del cànon establert que, fins aleshores, havia estat el referent únic i excloent. Aquest fet va potenciar internament la seva figura com a apòstol d'una causa que va contribuir indubtablement a donar un ressò afegit i un públic més ampli a les seves idees. Els crítics han fet veure el fet de com molts dels arguments utilitzats per Said eren presos d'un entorn cultural molt divers i adquirien una nova difusió per aquesta capacitat transmissora de l'escriptor, en part deguda a una tant oportuna com privilegiada situació acadèmica.

L'orientalisme com a eix vertebrador de la crítica de la cultura occidental

El judici que podem fer del seu llegat no pot ser sinó polèmic i resta molt perquè el debat sobre les seves aportacions es tanqui de manera definitiva; tot i així es poden assenyalar alguns dels problemes i dels límits de la seva teorització. L'obra de Said és certament àmplia, tant com ho han estat els camps conreats per l'autor, que van des de la crítica literària a la història de la cultura, de l'anàlisi política a la teorització sobre el paper de l'intel·lectual a la societat contemporània, tot arribant fins a la crítica musical que va exercir ocasionalment els darrers anys. La seva aportació més transcendent, però, va ser posar la "pulsio" imperialista de les societats occidentals al mig de la seva aparentment neutra activitat cultural. Al seu llibre *Cultura i imperialisme* (1993), traduït al castellà i al català, comentat al número dos de *Cercles*, el factor desencadenant de l'imperialisme occidental deixava de respondre a factors merament econòmics, a causes accessòries o a mecanismes més o menys col·laterals al decurs de la cultura occidental, per situar-se al bell mig de la producció literària, musical o pictòrica. Manifestacions artístiques, fins aleshores considerades com a no específicament relacionades amb l'imperialisme, esdevenien, d'una manera

o altra, expressió de la voluntat de domini que insistentment havia caracteritzat la cultura de l'Occident cristià. Des dels autors inclosos tradicionalment dins d'una temàtica específicament imperialista, com Conrad o Kipling, fins a d'altres com Jane Austen, aparentment allunyats de qualsevol relació amb l'expansionisme, la producció cultural occidental no pot pensar-se, segons el professor palestí, sense tenir present la seva particular elaboració de la imatge i el judici sobre les altres cultures.

Aquesta tesi de l'autor palestí va tenir una primera formulació en el llibre *Orientalisme* (1978), també traduït al castellà i al català, potser el més important dels que va escriure pel seu contingut teòric. Es tractava d'una història crítica de les disciplines desenvolupades a les institucions de cultura i a les universitats europees al llarg dels darrers segles i que configuraven el que genèricament es podia anomenar com a *estudis orientals*. Les diverses branques de la filologia vuitcentista, la història cultural comparada, l'antropologia i més modernament els informes tècnics dels anomenats *especialistes* en un àrea concreta del món, esdevenien les eines necessàries on assentar l'expansió imperial de les nacions occidentals i el domini sobre altres pobles. Sense la lenta i efectiva construcció intel·lectual que arrencava des de l'antiguitat clàssica, tot i l'aparent innocència inicial de les disciplines com la filologia, el domini efectiu d'Occident sobre la major part de les poblacions del globus no podria haver estat possible. Però el desenvolupament de l'orientalisme no s'esgotava a oferir una marc adequat a l'expansionisme i la dominació dels pobles, sinó que, d'alguna manera, va redundar en la construcció de la mateixa identitat europea, tesi sobre la qual assentà la redacció del ja mencionat *Cultura i imperialisme*.

A l'hora de fer balanç des de l'àmbit dels estudis culturals, cal tenir present, a més de vint anys de la seva publicació, algunes de les febleses d'argument que semblen projectar-se sobre alguns aspectes de l'obra de l'escriptor. Si bé en la introducció teòrica inicial assenyalava l'orientalisme com un tret atribuïble al conjunt de les cultures europees, el llibre es va centrar principalment en l'estudi de les tradicions anglesa i francesa, excusant-se de deixar al marge els estudis desenvolupats a altres àmbits culturals europeus. Said justificava principalment l'omissió d'una mirada més atenta i detallada dels estudis orientals desenvolupats a l'àmbit germànic en l'estreta relació que en els seus orígens van tenir els estudis

filològics i històrics, portats a terme pels alemanys, amb l'escola francesa. Aquest enfocament, per força reduccionista, s'adaptava molt bé a la seva tesi, perquè els països escollits havien desenvolupat o consolidat un imperi colonial al mateix temps que un discurs orientalista, però deixava de banda l'aprofundiment del coneixement d'una àrea capital com la germànica durant el vuit-cents, per poder emetre un judici sobre fins a quin punt els estudis filològics o d'altre tipus van esdevenir "orientalisme" o al mateix temps una via de coneixement i d'apropament a realitats desconegudes i diverses.

Per altra banda, Said privilegiava l'estudi del món islàmic al d'altres cultures orientals; i, dins d'aquest, principalment el de l'Orient Mitjà i dels països de l'Àfrica del Nord, mentre que altres grans espais culturals van ser escassament tractats, o directament deixats de banda. Aquest enfocament facilitava enormement la demostració de les tesis de l'autor; la bona adequació del concepte occidental de món islàmic durant el període de gestació dels imperis francès i britànic feia més evident la connexió entre ambdós aspectes.

L'orientalisme va esdevenir, de la mà d'aquest activista i escriptor, una forma d'essencialisme que servia per organitzar tot l'immens coneixement empíric reunit per les potències occidentals en la seva frenètica cursa per la conquesta d'altres pobles. Els estereotips i els prejudicis racials se sustentaven sempre sobre l'actitud de domini, la posició de poder adoptada pels occidentals. Des de les obres científiques o descriptives, com les de Sacy o Renan, passant per la literatura de viatges com la de Jones, fins a arribar als autors més pròpiament bolcats a la producció artística, com Flaubert, Verdi o Víctor Hugo, la construcció de l'orientalisme es tornava una punta d'iceberg perquè palesava un fet molt més profund i arrelat a la consciència europea. El discurs orientalista no era així una arcana disciplina accessòria sinó que esdevenia un element constitutiu de la mateixa identitat d'Europa.

Per copsar la importància atribuïda pel nord-americà d'origen palestí a l'elaboració occidental de l'orientalisme, s'ha d'esmentar per força l'ambient intel·lectual del qual es nodria el seu discurs. Sovint s'ha assenyalat que les fonts de moltes de les seves idees s'han de buscar en la cultura dels anys seixanta i setanta, especialment en alguns escriptors relacionats amb l'estructuralisme marxista i freudià, els corrents de la

crítica literària francesa i el discurs radical sostingut per alguns teòrics anticolonialistes. Said no amaga mai les fonts i en tot cas, al seu llibre, deixa ben clars els deutes intel·lectuals, que poden treure originalitat a les seves idees, però que en les seves mans assoleixen força i difusió. El mateix autor assenyalava, a la part introductòria d'*Orientalisme*, els seus dubtes amb el registre, massa genèric, que adoptava en la seva anàlisi, tributària clarament de la que feia servir el filòsof Michel Foucault quan establia la genealogia del poder amagada sota de les diverses manifestacions de la cultura occidental. Amb tot, aquesta estructuració del relat li va permetre marginar els factors interiors de la creació d'una identitat cultural occidental per accentuar aquells elements exteriors que acabaven, en la seva exposició, esdevenint sempre domini o voluntat de domini sobre les altres cultures. Per aquesta raó, paradoxalment Said acabà per construir una imatge essencialista de la cultura occidental.

A l'hora d'avaluar la seva contribució a la història de la crítica cultural, encara es pot ressaltar com a vàlida la crida d'atenció que va significar la seva obra, en posar de relleu, d'una manera tant brillant com militant, l'impacte de l'expansió occidental sobre les diverses manifestacions de la cultura, la incessant creació de llocs comuns i prejudicis que la van acompanyar. L'enfocament de Said, però, esdevé estret pels límits mateixos del seu discurs, massa genèric i unilateral, massa tributari de la conjuntura específica en què es va produir, com per mostrar els camins d'anada i tornada que suposen els contactes entre les cultures i els pobles. Tan sols des de l'anàlisi particularitzada de la història es poden reprendre els camins per ell oberts per palesar el joc d'influències mútues, les infàmies del domini expansionista i els prejudicis racistes inclosos, però posant de manifest, al mateix temps, els ponts que la pràctica cultural d'Occident ha obert per la crítica i per la comprensió dels processos d'apropament entre les diverses cultures.